

by Michael M. Naydan. Guest Introduction by Viktor Neborak. – Львів: Вид. "Літопис", 2000. – С. 158–163. 2. *Савченко Ю. А.* Почин // Плужанин. – 1927. – № 9/10 (13/14). – С. 63–71. – Рец. на кн.: Тычина П. Избранные стихотворения / П. Тычина; авториз. пер. с укр. под ред. А. Готова. – [Х.]: Гос. изд-во Украины, 1927. – 120 с. / Кальниченко О. А., Полякова Ю. Ю. Українська перекладознавча думка 1920-х – початку 1930-х років: Хрестоматія вибраних праць з перекладознавства... / Укладачі Леонід Черноватий і В'ячеслав Карабан. – Вінниця: Нова Книга, 2011. – С. 487–502. 3. *Тычина П. Г.* Зібрання творів: У 12 т. / Редкол. О. Т. Гончар (голова) та ін. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 597–598.

Н. Крупей, асп.,
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІДТВОРЕННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНИ В ПЕРЕКЛАДІ (НА МАТЕРІАЛІ УРИВКІВ ІЗ "ДНЕВНИКА" Т. ШЕВЧЕНКА ТА ЇХНЬОГО АНГЛОМОВНОГО ПЕРЕКЛАДУ ДЖОНА ВІРА)

У статті визначається структура та особливості ословеснення образу України в "Дневнике" Т. Шевченка й аналізуються способи його відтворення в англомовному перекладі твору Джона Віра.

Ключові слова: образ, компонент образу, ословеснення, переклад, лінгво-стилістичні засоби.

В статье определяется структура и особенности вербализации образа Украины в "Дневнике" Т. Шевченко, а также анализируются способы его отображения в англоязычном переводе произведения Джона Вира.

Ключевые слова: образ, компонент образа, вербализация, перевод, лингво-стилистические средства.

In this paper the author defines the structure as well as the peculiarities of the verbalization of the image of Ukraine in T. Shevchenko's "Diary". The ways of its reproduction in the English translation of the work done by John Weir is also being analyzed.

Key words: image, component of image, verbalization, translation, linguo-stylistic means.

У "Дневнике" Т. Шевченка наскрізною є тема України. Перебуваючи далеко від рідної землі, поет повсякчас мисленнєво повертається до неї та духовно возз'єднується із нею. Уже на перших сторінках твору, коли Т. Шевченко пояснює читачеві, чому не записував у щоденник усіх сумних подій свого важкого десятилітнього перебування на засланні, читаємо: *"Мимо, пройдем мимо, минувшее моё, моя коварная память! Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием... Обратится к*

светлому и тихому, как наш украинский осенний вечер" [9, т. 5, 4]. Т. Шевченко показує читачеві образ України, яка уособлює для поета все найрідніше та наймиліше серцю. Автор згадує героїчну історію своєї рідної землі, захоплюється її чарівною природою та її милозвучними піснями. Проте образ України в "Дневнике" Т. Шевченка відчутно двоплановий. Водночас перед читачем постає образ України поневоленої та знедоленої. Оспівуючи її красу, поет завжди згадує про безпросвітне й ганебне існування свого покріпаченого народу.

Ословеснення образу України у творі не має якоїсь чіткої та однозначної структури. Його фрагменти – природа України, доба козаччини, солдатчина, кріпацтво – неначе виринають на сторінках "Дневника" у спогадах та роздумах Т. Шевченка.

Образ України часто вимальовується в "Дневнике" у спогадах автора, зокрема тих, що пов'язані з його навчанням в Академії мистецтв:

Перед его (К. Брюллова) дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных Гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей [9, т. 5, 28–29].

Джон Вір:

I would fall into a reverie in front of his marvelous works, and in my heart I conjured up my blind kobzar and my blood-thirsty Haidamaki. In the shade of his elegant and luxurious studio the martyred shades of our poor hetmans flashed before my eyes as though it were the scorching wild steppe along the Dnieper. Before me spread the steppe, dotted with burial mounds. Before me appeared my lovely, poor Ukraine in all its virginal, melancholy beauty [10, 429].

Т. Шевченко з великим письменницьким хистом зображає в уривку свою рідну землю. Компонент козаччина ословеснюється реаліями Кобзарь, Гайдамаки, гетманы, а також іменниками курганы та степь. Епітети кровожадный, знойный, дикий, мученический додають рядкам яскравості та експресивності, а синтаксичні повтори вислову передо мною(й) ритмізують уривок.

Варто зауважити, що козацьку добу зображено в рядках двояко. Вислів *степь, усеянная курганами* можна інтерпретувати як свідчення козацьких звершень заради свободи України. І гайдамаки, і гетьмани, безумовно, героїчні постаті зі славного й вільного минулого України. Проте гайдамаки в уривку *кровожадные*, а гетьмани – *бедные*, їхні тіні – *мученические*. Як слушно зауважує О. Забужко, аналізуючи поему "Гайдамаки" Т. Шевченка, зло породжує зло, і початковий лицар-месник увіходить у порочне коло, його вчинками керує інерція злоторення [2, 110]. Таким чином, гайдамаки у Т. Шевченка стають жертвами своїх же дій. За словами Г. Грабовича, деяких гетьманів Т. Шевченко вважав мучениками за волю України, проте інших змальовував у доволі темних барвах, наприклад, осуджував Богдана Хмельницького за необачне прийняття московського суверенітету над Україною [1, 132]. Попри всі свої славні вчинки, козацька еліта своїми ж діями та слабкодухістю себе занастала і дала початок ганебному періоду неволі та кріпацтва, що панував в Україні за часів автора. Таким чином, минуле України для Т. Шевченка не лише героїчне, а й страждення. Недаремно в уривку поет називає свою рідну землю *моя прекрасная, моя бедная Украина*.

Джону Віру вдалося зберегти двоплановість зображення історичного минулого України й загалом відтворити зміст та настрої рядків. Реалії *Кобзарь, Гайдамаки* Джон Вір перекладає методом транскрипції: *kobzar, Haidamaki*, реалію *гетманы* й іменники *степь* та *курганы* відтворює за допомогою відповідників *hetmans, steppe й burial mounds*. Проте українські реалії, хоча й перекладені у тексті, не несуть такого важливого емоційно-сміслового навантаження для англомовної аудиторії, як для українського читача. Епітети *кровожадный, знойный, дикий* та *мученический* Джон Вір перекладає за допомогою відповідників *blood-thirsty, scorching, wild* та *martyred*, семантику іменника *слепец* відтворює прикметником *blind*, а прикметник *надднепровской* перекладає поєднанням іменника з прийменником *along the Dnieper*. Джон Вір також зберігає синтаксичні повтори у перекладі.

Поряд із образом України доби козаччини, у "Дневнике" також вимальовується образ покріпаченої України часів автора. Зокрема, Т. Шевченко згадує розповідь Якова Лазаревського про свого сусіда

й родича поміщика М. Білозерського, який знущався зі своїх селян-кріпаків:

Этот филантроп-помещик так оголил своих крестьян, что они сложили про него песню, которая кончается так: А в нашего Билозера / Сывая кобыла, / Бодай же його побыла / Лыхая година. А в нашего Билозера / Червоная хустка, / Ой, не одна в сели хата / Осталася пуста [9, т. 5, 139].

Джон Вір:

That philanthropic landowner has so stripped his peasants that they composed a song about him, ending like this: Don't you know, our Bilozer / Has a grey old mare, / Many a house in the village / Now is standing bare. / Don't you know, our Bilozer / Has a kerchief red, / May he suffer from ill-fortune, / Curses on his head [10, 454].

Таку відповідь селян своєму поміщикові Т. Шевченко називає "наивным, невинным мщением" [9, т. 5, 139]. Трагедія українських кріпаків не лише у тому, що вони страждають від безпросвітнього існування та щоденної непосильної праці, а й в іншому: ці люди покірно терплять усі знущання. Недарма в "Дневнике" автор звертається до своїх друзів-письменників із такими словами: "*Други мої, искренние мої! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!*" [9, т. 5, 86]. Водночас, цю жартівливо-сумну пісню кріпаків можна також сприймати як вияв однієї з основних рис українських селян – співучості їхньої душі. Споконвіків українська пісня пов'язувалася зі всіма сферами життя українців. Її співали на дозвіллі і під час роботи, покріпачені селяни в неволі і вільні українці.

Заслуговує на увагу також і сам текст пісні. Труднощі для перекладача становлять рима, ритм пісні, вислів *Ой, не одна хата*, синтаксичний повтор *А в нашого Билозера*, словосполучення *сывая кобыла* й *червоная хустка*, що характеризують заможність поміщика, фразеологізм *Бодай же його побыла / Лыхая година* та символічний іменник у творах Т. Шевченка *пуста*.

Джону Віру вдалося відтворити риму, ритм, а також синтаксичні повтори пісні. Варто зазначити, що граматична структура *Many a house* дуже добре передає експресивність вислову *Ой, не одна хата*. Словосполучення *сывая кобыла* й *червоная хустка* відтворені у перекладі висловами *a grey old mare* та *a kerchief red*.

Слід зауважити, що вживання нестягненої форми прикметників (*сывая, червоная*) дуже характерне для стилю Т. Шевченка. На жаль, цю особливість дуже важко відтворити у перекладі. Фразеологізм *Бодай же його побыла / Лыхая година* перекладач вдало відтворює виразами *May he suffer from ill-fortune, / Curses on his head*. Слід зауважити, що вищезгаданий український фразеологізм вживається тоді, коли людині бажають лиха чи нещастя [6, т. 6, 613]. Загалом, вираз *May he suffer from ill-fortune* передає це значення, проте дієслово *to suffer* не настільки виражає побажання зла, чи прокляття, як дієслово *побыти*. Таким чином, перекладач вживає ще один вислів: *Curses on his head*, який вдало передає це значення. Іменник *пустака*, що символізує бідність розорених селян, Джон Вір перекладає прикметником *bare*, що має доволі загальне значення, тоді коли лексема *пустака* означає "спустілий будинок, житло, залишене мешканцями" [6, т. 8, 400], таким чином експресивність перекладу дещо послаблена. Важливим моментом є також те, що українська пісня, записана в тексті за правилами російської орфографії, контрастує з основним текстом твору. Як слушно зауважує Т. Черторизька, впливові української мови на лексико-семантичну систему російських творів Т. Шевченка сприяли такі чинники: посилене проникнення в 19 ст. у російську літературну мову значної кількості виразних у семантико-стилістичному відношенні українських елементів, зумовлене розробкою української теми в творах російських письменників; ідейно-тематична близькість російських творів Т. Шевченка до його поезії, яка теж присвячена розробці української теми, для глибокого розкриття якої письменник вводить у мову автора і персонажів україніزمми [4, 25]. Загалом, вкраплення з української мови в "Дневнике" – одна з найголовніших проблем, які постають під час перекладу цього твору. Як правило, такі українські елементи додають рядкам емоційного забарвлення, створюють український колорит. На жаль, ці особливості неможливо відтворити у перекладі.

В наступному уривку автор згадує українську народну пісню, яку співав його товариш на засланні Скобелев. Слухаючи її, Т. Шевченко знову роздумує про свою рідну землю:

Тече ричка невеличка / З вышневого саду.

Я забывал, что я в казармах слушаю эту очаровательную песню. Она меня переносила на берега Днепра, на волю, на мою милую родину [9, т. 5, 37].

Джон Вір:

A tiny stream is flowing / Through the cherry orchard.

Listening to that charming song I would forget that I was in a barracks. It carried me away to the banks of the Dnieper, to freedom, to my dear motherland [10, 431].

Вислови *ричка невеличка, вишневы́й сад, берега Днепра* творять образ ідилічної української природи. Особливі труднощі для перекладу становлять структурно-конотативні реалії, а саме лексеми зі зменшувальними суфіксами *ричка невеличка*, а також прикметник *вишневы́й*, що у поєднанні з іменником *сад* виступає символом українського села. Варто також зазначити, що усі слова в заголовку пісні українські, але введені в текст за правилами російської орфографії. Як уже зазначалося, цю особливість неможливо відтворити у перекладі. Джон Вір перекладає словосполучення *вишневы́й сад* та лексему *берега* за допомогою лексичних відповідників *cherry orchard* та *the banks*, а гідронім *Днепр* відтворює методом транскрипції. Проте ні вишневий сад, ні Дніпро не відіграють такої символічної ролі для англомовного читача, як для української аудиторії. Вираз *моя милая родина* перекладений відповідним висловом *my dear motherland*. Шевченкова *ричка невеличка* у перекладі Джона Віра постає в образі маленького потічка чи струмочка: *a tiny stream*. Завдяки цьому конотації лагідного ставлення автора до української природи частково збережені у перекладі.

Образ ідилічної української природи в попередньому уривку різко контрастує з подальшою розповіддю автора про нещасну долю кріпака й солдата Скобелева, якого за справедливу відповідь за образу командира засудили до покарання шпіцрутенами та заслання в Омськ. Свою розповідь Шевченко завершує словами: "*печальное и, к несчастью, не единственное в этом роде происшествие*" [9 (5:38)]. Таким чином, в образі Скобелева перед нами постають сотні українських кріпаків-солдатів, які були несправедливо покарані в результаті жорстокості й бездушності своїх командирів:

Бедный Скобелев! Родился ты и вырос в невольничестве. Вздумалось тебе попробовать широкой, сладкой вольной воли, и ты залетел в Эдикуль... Залетел ты в мою семилетнюю тюрьму певуней-птицей из Украины ...чтобы своими сладкими заунывными песнями напомнить мне мою милую, мою бедную родину. Бедный, несчастный Скобелев ... Встретишь ли в своей новой неволе такого внимательного и благодарного слушателя ... твоих заунывных сладких песень, как я был? Встретишь, и не одного такого же, как и ты, невольника-сирому, земляка, варнака заклейменного, который прольет слезу благодарности на твои тяжелые кайданы за отрадные, сердцу милые, родные звуки. Бедный, несчастный Скобелев [9, т. 5, 38].

Джон Бір:

Poor Skobelev! You were born and grew up in slavery. You thought to try the wide and sweet freedom road, and landed in Edikul... you flew into my seven-year prison like a song-bird from the Ukraine ... to remind me of my dear, poor homeland with your sweet, plaintive songs. Poor, luckless Skobelev! ... In your new slavery will you meet such an attentive and grateful listener... of your plaintive, sweet songs, as I was? Yes, you will meet more than one such wretched prisoner as yourself, a fellow-countryman and branded outlaw, who will shed a tear of gratitude on your heavy irons for those consoling sounds from home, so dear to heart. Poor, unfortunate Skobelev [10, 433].

Уривок звучить надзвичайно лірично. Як за своєю структурою, так і за змістом та експресією ці рядки виражають тугу й страждання автора за нездоленими земляками. Україну автор знову називає моя милая, моя бедная родина, що в черговий раз свідчить про двоплановість образу рідної землі у Т. Шевченка. Джон Бір вдало перекладає словосполучення за допомогою відповідників my dear, poor homeland. Звертання до Скобелева в уривку подано тричі. При цьому автор також тричі вживає епітет бедный та двічі – несчастный. Джон Бір зберігає синтаксичні повтори в перекладі, відтворивши епітети бедный та несчастный відповідниками poor, luckless та unfortunate.

Говорячи про важку долю засланців, автор вживає іменник невольничество, а також доволі багато словосполучень, що містять семантичний компонент неволя: новая неволя, невольник-сироме, варнак заклеянный, тяжелые кайданы. Лексичні українізми

сиром та *кайданы* надають рядкам надзвичайної емоційності. Перший із них означає "*несчасна людина*" [5, т. 2, 253], другий, у поєднанні з прикметником *тяжелые*, – символ неволі і рабства. Особливої уваги також заслуговує й метафоричне словосполучення *варнак заклеименный*. У творчості Т. Шевченка в образі варнака типізовано народних месників-повстанців. Як слушно зауважує Л. Кодацька, в образі варнака Т. Шевченко намагався показати вихідця з народу, який морально стояв значно вище представників привілейованого класу в суспільстві... У "Дневнике" автор наголошує лише на бунті солдата Скобелева і несправедливому за це покаранні, результатом якого стало заслання на каторгу. Епітет *заклеименный*, який автор поєднує з метафорою *варнак*, додає ще більшої експресивності рядкам.

Словосполучення *новая неволя* й *невольничество* Джон Вір відтворює за допомогою виразу *new slavery* та іменника *slavery*. Тобто у перекладі наголошується стан рабства [8, в. 2, 2015], тоді як в оригіналі йдеться про відсутність свободи та волі [7, т. 1, 622]. При перекладі словосполучень *невольник-сиром* і *тяжелые кайданы* українськими *сиром* та *кайданы* нейтралізуються у перекладі: *wretched prisoner, heavy irons*. Словосполучення *варнак заклеименный* Джон Вір перекладає висловом *branded outlaw*, що має загальніше значення, порівняно з виразом в оригіналі, оскільки *outlaw* означає "*one put outside the law and deprived of its benefits and protection; one under sentence of outlawry, an exile, a fugitive*" [8, в. 2, 1474], тоді як *варнак* – "*беглый или отбывающий наказания каторжник*" [7, т. 1, 109]. На противагу кріпацтву й солдатській неволі, свобода постає в уривку як щось жадане й прекрасне, але водночас і недосяжне. Автор ословеснює це поняття за допомогою фольклорного елементу *вольная воля*, тобто *повна, абсолютна свобода* у поєднанні з епітетами *широкая* та *сладкая*. Слід зазначити, що характерні для стилю Т. Шевченка закінчення *-ая* додають висловлюванню ще більшої експресивності. Самого ж Скобелева автор характеризує за допомогою надзвичайно яскравого художнього образу на основі порівняння: *залетел певуней-птицей из Украины*. Українські пісні Скобелева, які дарували авторові невимовну радість на засланні, Т. Шевченко з великою любов'ю називає *сладкими заунывными песнями*,

заунывными сладкими песнями й отрадными, сердцу милыми, родными звуками.

Джон Вір перекладає вислів *широкая, сладкая вольная воля* виразом *the wide and sweet freedom road*, таким чином порівнюючи свободу із широким шляхом. Проте епітет *вольный* не відтворений у перекладі. Джон Вір зберігає порівняння в перекладі, відтворивши вислів *залетел певуньей-птицей из Украины* виразом *flew like a song-bird from the Ukraine*. Іменники у поєднанні з прикладками *певунья-птица* та *song-bird* доволі різні за своїм значенням та образністю, оскільки *певунья-птица* – "*та, которая любит петь и много поет*" [7, т. 2, 15], тоді коли *song-bird* – "*a bird having the power of song, a singing-bird*" [8, v. 2, 2050]. Таким чином, експресивність художнього образу дещо применшена у перекладі. Джон Вір перекладає іменники у поєднанні з епітетами *сладкие заунывные песни, заунывные сладкие песни і отрадные, сердцу милые, родные звуки* за допомогою лексичних відповідників *sweet, plaintive songs; plaintive, sweet songs; consoling sounds from home, so dear to heart*, таким чином зберігаючи їхні денотативні та конотативні значення. Загалом, образ солдата-невільника вдало відтворений у перекладі.

У наступному уривку автор замислюється над нещасливою долею свого народу під впливом музики скрипаля-кріпака. Думки Т. Шевченка набувають більшої глибини та розмаху, оскільки автор уже не лише жаліє усіх поневолених земляків, а й звинувачує Бога у байдужому ставленні до них:

Я никогда не наслушаюсь этих общеславянских, сердечно, глубоко унылых песень. Благодарю тебя, крепостной Паганини. ... Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный, глубокий стон миллионов крепостных душ. Скоро ли долетят эти пронзительные вопли до твоего свинцового уха, наш праведный, неумолимый, неублажимый Боже? [9, т. 5, 79, 80].

Джон Вір:

I can never hear enough of those all-Slavic, heartfelt, deeply doleful songs. I thank you, serf Paganini. ... From your poor violin issue the groans of a desecrated serf soul, and they merge into a single, drawn-out, deep groan of millions of serf souls. How soon will those penetrating

wails reach Thy leaden ears, our just, pitiless and implacable God? [10, 437].

За допомогою антономазії автор зображає скрипаля в образі Паганіні, а прикметником крепостной пояснює його нещасливе походження. Доля Скобелева чимось нагадує життєвий шлях і самого Т. Шевченка. Обое – таланти, народжені з неволі. Обох спіткало фізичне поневолення, проте духовно вони все-таки залишаються нескореними і, попри все, продовжують творити. Описуючи мелодії скрипаля, Т. Шевченко вживає епітети *сердечно, глубоко унылые* у поєднанні з іменником *песни*. Безпросвітне існування кріпаків автор змальовує за допомогою епітетів *протяжный, мрачный, глубокий* у поєднанні з іменником *стон*, словосполученням *крепостная душа* у поєднанні з епітетом *поруженный* та виразом *пронзительные вопли*. Т. Шевченко створює грізний образ Бога за допомогою словосполучень *свинцовое ухо*, а також іронічного звертання *праведный, неумолимый, неблаженный Боже*. Джон Вір зберігає антономазію в перекладі, а епітети у поєднанні з іменником *песни* відтворює за допомогою відповідників *heartfelt, deeply doleful songs*. Образ стогонів, що вириваються зі скрипки, також вдало збережений у перекладі, оскільки Джон Вір відтворює епітети у поєднанні з іменниками за допомогою відповідників *drawn-out, deep groan, desecrated serf soul* та *penetrating wails*. Проте епітет *мрачный* не подано у перекладі. Образ неблаганного Бога також вдало переданий у перекладі, адже словосполучення *свинцовое ухо* та іронічне звертання *праведный, неумолимый, неблаженный Боже* відтворені за допомогою відповідників *leaden ears ma just, pitiless and implacable God*.

У цілому, образ України в уривках із "Дневника" Т. Шевченка ословеснений реаліями, лексичними українізмами, прикметниками в ролі означень у поєднанні з іменниками, фразеологізмами, синтаксичними повторами, епітетами, порівняннями та антономазією. В основному, за допомогою ословеснення компонентів *природа України й українська пісня* на сторінках "Дневника" автор показує ідилічне й прекрасне в образі України. На противагу цьому, за допомогою вербалізації компонентів *солдатчина й кріпацтво* Т. Шевченко змальовує Україну поневолену і знедолену. Двоплановість зображення образу України також підкреслюється

частим вживанням у Т. Шевченка словосполучень *моя прекрасная, моя бедная Украина* та *моя милая, моя бедная родина*.

Джону Віру вдалося зберегти у перекладі всі компоненти образу України, а також показати їхні функції у творенні даного образу. Лінгво-стилістичні особливості ословеснення даних компонентів були відтворені у перекладі, в основному, за допомогою лексичних відповідників, транскрипції, дескриптивного перекладу та компенсації. Як правило, прикметники в ролі означень у поєднанні з іменниками, фразеологізми, а також епітети, порівняння й антономазія були відтворені за допомогою лексичних відповідників. Проте у деяких випадках епітети не були збережені у перекладі, а прикметники були відтворені дескриптивно. При перекладі реалій були використані лексичні відповідники і транскрипція. Лексичні українізми зазвичай нейтралізувалися у перекладі, а при відтворенні структурно-конотативних реалій Джон Вір використовував метод компенсації. Синтаксичні повтори були збережені у перекладі.

Загалом, Джон Вір зумів вдало відтворити двоплановість зображення образу України в перекладі й майстерно продемонструвати її англомовному читачеві за допомогою відповідних лінгвостилістичних засобів цільової мови.

1. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. — К.: Критика, 1998.
2. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. — К.: Абрикос, 1997.
3. Кодацька Л. Ф. Однойменні твори Т. Г. Шевченка / Л. Ф. Кодацька. — К.: Наукова думка, 1968.
4. Черторижская Т. К. Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т. Г. Шевченко / Т. К. Черторижская. — К.: Наукова думка, 1981.
5. *Словник мови Шевченка*: у 2 т. / ред. В. С. Ващенко [та ін.]. — К.: Наукова думка, 1964.
6. *Словник української мови*: У 11 т. — К.: Наукова думка, 1970–1980.
7. *Словарь языка русских произведений Шевченко*: в 2 т. / ред. И. К. Белодед [и др.]. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1985.
8. *The Shorter Oxford English Dictionary on historical principles*: in 2 vol. / ed. by C. T. Onions, 3-rd ed. — Vol. 2. — Oxford: Clarendon press, 1975.
9. *Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів*: в 10 т. — Т. 5. Щоденник. Автобіографія / Т. Г. Шевченко. — К.: АН УРСР, 1951.
10. *Shevchenko T. Selected Works: Poetry and Prose* / T. Shevchenko; translated by John Weir. — Moscow: Progress Publishers, 1979.